

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Retorica in grammatica, linguistica en praxis

Wal, M.J. van der; Korevaart, K.; Jansen, H.; Jong, J. de

Citation

Wal, M. J. van der. (2007). Retorica in grammatica, linguistica en praxis. In K. Korevaart, H. Jansen, & J. de Jong (Eds.), *Het woud van de retorica. Bundel voor Antoine Braet bij zijn afscheid van de Opleiding Nederlandse taal en cultuur van de Universiteit Leiden* (pp. 216-228). Leiden: SNL. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/16302>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/16302>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Het woud van de retorica

**Bundel voor Antoine Braet bij zijn afscheid
van de Opleiding Nederlandse taal en cultuur
van de Universiteit Leiden**

Redactie

Korrie Korevaart
Henrike Jansen
Jaap de Jong

Retorica in grammatica, linguistica en praxis

Marijke van der Wal

Samenvatting

Retorica en grammatica waren eeuwenlang nauw met elkaar verbonden binnen de praxis van het Latijnstalige onderwijsprogramma. Hoe ging het verder met die triviumpraktijk toen grammatica's en retorica's ook in de volkstalen verschenen? De eerste gedrukte Nederlandse grammatica, de Twee-spraak vande Nederduitsche letterkunst, gaf de start voor een Nederlandstalige triviumleergang die in de jaren 1584 tot 1587 werd uitgebracht door de Amsterdamse kamer In liefd' bloeyende. Allereerst komt hier de vraag aan de orde op welke elementen van de retorica in deze leergang de nadruk werd gelegd. Het is overigens bij één Nederlandstalig trivium gebleven. Alleen in Verwers Latijnstalige Idea linguae Belgicae (1707) zijn Nederlandse grammatica en retorica weer samengebracht – een retorica die heel wat anders biedt dan die van de Amsterdamse rederijderskamer. Vervolgens stellen we de vraag of de extern aan elkaar gekoppelde grammatica en retorica elkaar ook wel eens inhoudelijk beïnvloed hebben. Als we de grammatica oprekken tot linguïstica, kunnen we daar inderdaad een treffend voorbeeld van vinden. De taalwetenschapper Lambert ten Kate (1674-1731) presenteert een taalkundige toepassing van de retorische driedeling in hoge, middelbare en lage stijl, die vervolgens in enkele Nederlandse grammatica's ingang heeft gevonden. Heeft de retorica dus sporen achtergelaten in de linguïstica en de grammatica, ook de vraag of de retorica doorwerkt in de praxis van andere schoolboeken dan retorische werkjes, kunnen we positief beantwoorden. Dat blijkt uit een verkenning van een aantal eenvoudige zeventiende- en achttiende-eeuwse brievenboekjes.

1. Vroege relaties tussen retorica en grammatica

In de canon van de geschiedenis van het Nederlands is 1584 een jaar met ster, want dit is het jaar waarin de eerste Nederlandse grammatica verschijnt. Voor de initiatiefnemers van deze *Twee-spraak vande Nederduitsche letterkunst*, leden van de Amsterdamse kamer In liefd' bloeyende, was het de start van een compleet humanistisch onderwijsprogramma in het Nederlands. Na de grammatica werden binnen drie jaar de twee andere vakken van het klassieke trivium aangeboden: in 1585 de argumentatieleer of dialectica met het uitvoerige *Ruygh-bewerf vande redenkaveling* en de berijmde samenvatting ervan, het *Kort begrip des redenkavelings* (1585) en in 1587 de retorica met de *Rederijck-kunst*, eveneens op rijm.¹ In diezelfde chronologische volgorde werd dit Nederlandstalige trivium nog twee keer in de eerste helft van de zeventiende eeuw in één band uitgebracht.²

In het initiatief van de Amsterdamse kamer kunnen we een eerste relatie zien tussen taalkunde en taalbeheersing in de Leidse variant, anders gezegd tussen Nederlandse grammatica en Nederlandse retorica. Het is opvallend dat naast een uitvoerige grammatica (112

1 Zie voor achtergronden: Spies (1993) en Klifman (1983).

2 Dat gebeurde in 1614 bij de Amsterdamse uitgever Hendrick Barentsz. en in 1649 bij Willem Symonsz. Bóogaart te Wormerveer.

pagina's), een nog uitgebreidere dialectica (183 pagina's) – waaraan dan wel een berijmde samenvatting moest worden toegevoegd 'om deszelfs voorneemste hóófdpunten te beter inde ghedachten te hechten' – de retorica het moet doen met een 'Rederijck-kunst in rijm opt kortst vervat' van dertig pagina's. De auteurs verdedigen de beperkte omvang van hun retorica met een verwijzing naar Cicero en het argument 'op datment te lichter begrijpe.' Er zou niets noodzakelijks overgeslagen zijn en de berijmde vorm dient om 'te beter het gheleerde t'onthouden' (Spiegel 1584-1587:182).

Figuur 1: Twe-spraak (1584).

Figuur 2: Rederijck-kunst (1587).

Was de grammatica opgedragen aan het Amsterdamse stadsbestuur met een pleidooi voor de opbouw van het Nederlands, de retorica is gericht aan de rederijderskamers, die in het algemeen 'in enigh verval ghekomen zijn.' Om dat verval te keren is het wijs naar de oorsprong van de kamers terug te keren, aldus de auteurs van *In liefd' bloeyende*: 'als ghemene land taals scholen voor allen bejaarden [volwassen] kunstlievenden menschen tot oefening van alle vermakelijcke ende land-nutte wetenschap' en zich niet tot het 'rijmen' te beperken. Er is meer 'bevallijcke zoetiched' in taal dan rijm en aan het Nederlands ligt het niet (Spiegel 1584-1587:182): 'De Duytsche spraack is by zich zelve hier toe rijk / zoet ende voeghlijck; zy wacht maar na verstandighe yverighe bouwers.' Taalopbouw en retorica lijken de middelen om verder te komen, maar, vragen we ons af, op welke elementen van de retorica wordt in deze leergang de nadruk gelegd?

Het valt niet te ontkennen dat er in de korte *Rederijck-kunst* heel wat aan de orde wordt gesteld. De vijfdeling waarmee de redenaar zich moet bezighouden, wordt behandeld: vinding/*inventio*, beleid/*dispositio*, bewoording/*elocutio*, uyt-spraak/*pronuntatio* en gedacht/*memoria* komen aan de orde. In de tekst worden daarbij consequent Nederlandstalige vaktermen gebruikt, terwijl de Latijnse termen aan de rechterkant van de pagina staan afgedrukt. Ook staat er nog een lijst van de Latijnse retoricatermen met hun Nederlandse vertalingen aan het eind van het geschrift. Die vernederlandsing van vaktermen past natuurlijk geheel in het puristisch streven van de Amsterdamse kamer, dat eerder in de *Twe-spraack* duidelijk werd uiteengezet. De vijf genoemde taken van de redenaar zijn dienstig, zo wordt verder gesteld, voor 'T'gespreck / boec / brief / geschrift / vertoogh ofte verhaal', die op hun beurt in zessen worden gedeeld: voorreden/*exordium*, vertelling/*narratio*, schifting/*divisio*, bewering of bevestiging/*confirmatio*, weerlegging/*refutatio*, besluit/*peroratio* (Spiegel 1584-1587:184). Al deze onderdelen worden op rijm kort toegelicht.

Bij de derde taak van de redenaar, de bewoording, wordt het bekende onderscheid tussen *genus humile*, *medium* en *sublime* oftewel 'Slecht ende Middelbaer oock Treffelycke spraack' gemaakt op de volgende manier (Spiegel 1584-1587:200; vet MvdW):

Des spraax slechte ghedaant / bruyckt daghelyxe reden /
 Duydlijke woorden naackt / zonder die te bekleden
 Met pronck van sprueken cierlyck of gestalten (in marge: *figurae*) vry /
 Doch mijtmen dattet niet heel zonder murgh en zy.
Het Middelbaar geslacht / bruyckt (doch niet bovenscreven)
 De lieflyxte ghestalten / Walingen (in marge *tropi*) daar neven.
 Maer de ghestalten swaar en spraack of sprueken deftygh /
 Bruyckt **de darde gedaant**: want die is duergaans heftigh.
 D'eerst leert / d'ander verhueght / de leste moet bewegen.

Duidelijke woorden uit het dagelijkse spraakgebruik, het ontbreken van spreuken of stijlfiguren zijn kenmerken van de eenvoudige ('slechte') taal of het *genus humile* (het eenvoudige geslacht). Het *genus medium* of middelbaar geslacht kent wel spreuken en stijlfiguren, maar met mate. Het uitvoerig gebruik ervan behoort tot het *genus sublime*. Deze driedeling komt ook nog een keer terug onder de uitspraak, waar het volgende wordt geadviseerd (Spiegel 1584-1587:206): 'Het laeghe spreektmen slap / het middelbare matigh / Hevighe zware dinghen spreeckt die straf en statigh.'

De relatie tussen grammatica en retorica in het Nederlandstalige trivium is niet inhoudelijk; er is een extern verband: ze zijn samengebracht in een onderwijsprogramma. Latere Nederlandse grammatica's verschijnen afzonderlijk en niet meer binnen dat triviumkader, al begeeft een grammaticus als A.L. Kók, auteur van het *Ontwerp der Neder-duitsche letter-kunst* (1649), zich wel degelijk op de terreinen van logica en retorica in zijn vertalingen van

werken van Burghersdijk en Vossius.³ Wel bracht de koopman en jurist Adriaen Verwer onder de naam Anonymus Batavus ongeveer honderd twintig jaar na de Amsterdamse triviumpublicaties een schets van de Nederlandse taal uit die een grammatica, poëtica en retorica bevatte. In deze in het Latijn gestelde *Idea linguae Belgicae. Grammatica, poetica et rhetorica* (1707; 2^e dr. 1783) vinden we de prosodie, die aanvankelijk binnen de triviumgrammatica viel, nu onder de poëtica.⁴ De retorica blijkt heel wat anders te bieden dan de Amsterdamse *Rederijck-kunst*. Volgens Anonymus Batavus zijn voor de praktijk van het schrijven twee aspecten van belang: het passende idioom en de ritmische rede. Het eerste valt te leren in zijn grammatica, het tweede in zijn retorica, waarin de woordvolgorde het hoofdonderwerp is. Welke woordvolgorde wordt gehanteerd, is afhankelijk van het ritme en de wet van het ritme is verschillend voor de drie stijlmogelijkheden: de verheven (*magnifico*), de eenvoudige (*humili*) en de gemiddelde (*mediocri*) stijl, die we eerder in de Amsterdamse retorica aantreffen. Expliciet vermeldt de auteur dat de stijlkeus afhankelijk is van de personen door wie de tekst wordt uitgesproken, of tot wie de tekst wordt gericht, of waarmee de tekst in verband wordt gebracht. Met concrete voorbeelden luidt het in vertaling (Verwer 1783:136):

Zijn dit *God*, het hoogste gezag, onderdanen, gelijken in rang, dan wordt meteen duidelijk wat de passende stijl is. En als in de tekst helemaal geen persoonsrelatie bestaat, zoals in een verhandeling over een wetenschappelijk onderwerp, dan past erbij een middenstijl.

Na deze voorbeelden van de extern aan elkaar gekoppelde grammatica en retorica rijst de vraag of retorica en grammatica elkaar ook wel eens inhoudelijk beïnvloed hebben. Wanneer we grammatica uitbreiden tot linguïstica, kunnen we een treffend voorbeeld van inhoudelijke invloed vinden.

2. Retorica en linguïstica: de vondst van Lambert ten Kate

Veel meer dan een grammatica is het hoofdwerk van Lambert ten Kate (1674-1731), vriend van Adriaen Verwer: de *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake* (1723). Dit veelzijdige tweedelige werk bevat onder meer: veronderstellingen over de verwantschap van talen, een etymologisch woordenboek, ideeën over taalverandering en taalvariatie, beschrijvingen van vergelijkbare verschijnselen in diverse Germaanse talen, en beschrijvingen van Nederlandse taalverschijnselen. Ten Kate is een goed taalobservator die oog heeft voor de variatie in het Nederlands van zijn tijd. Die variatie bracht grammatici er toe regels te geven (codificatie) en uit de varianten de beste te kiezen (microselectie) (Van der Wal 1995:23-36). Wat doet een methodologisch strikt wetenschapper als Lambert ten Kate? Hij onderscheidt drie verschillende stijlen of niveaus van taalgebruik: de

3 Zie Dibbets' inleiding in Kók (1649:XV-XIX).

4 Een triviumgrammatica bestond uit de onderdelen orthografie, etymologie (= morfologie), syntaxis en prosodie.

‘Hoogdravende stijl’, de ‘*Deftige* stijl’ en de ‘*Gemeenzzame* stijl’. Volgens zijn eigen omschrijving heeft de hoogdravende stijl kenmerken van ouder taalgebruik; het is een stijl die door geleerden gehanteerd wordt.⁵ De deftige stijl komt iets dichterbij ‘de daeglijkse gewoonte’, maar zij houdt zich aan de ‘volledige en regelmatige orde en deftigheid des gezegs.’ Dat laatste betekent dat ook verkortingen (‘inkortende wijzen’, ‘inkortingen’) zoals de apocope van *-e*, *-en* of *-er* niet vaak in deze stijlsoort voorkomen. De gemeenzzame stijl voegt zich naar ‘de daeglijksche Taelvoering en Spreektrant’ met gebruik van verkortingen, maar – voor alle duidelijkheid – dit stijlniveau staat ver van de ‘platte Spreek- en Straettael’ (zie Ten Kate 1723:I, 334).

Door deze niveaus te onderscheiden kan Ten Kate de contemporaine variatie in naamvalsuitgangen en het ontbreken van naamvalsuitgangen verantwoorden. De verschillende niveaus corresponderen met meer of minder naamvalsuitgangen zoals blijkt uit de volgende genitief- en datiefvoorbeelden (Ten Kate 1723:I, 337):

GENITIEF

hoogdravende stijl:	<i>eener grooten of grooter vrouwe</i>
deftige stijl:	<i>van eene groote vrouwe of vrouw'</i>
gemeenzzame stijl:	<i>van een' groote vrouw</i>

DATIEF

hoogdravende stijl:	<i>eener grooter of aen eene groote vrouwe</i>
deftige stijl:	<i>aen eene groote vrouwe of vrouw'</i>
gemeenzzame stijl:	<i>aen een' groote vrouw</i>

Des te lager de stijl, des te minder naamvalsuitgangen van lidwoorden, adjectieven en substantieven. De stijlverschillen werden ook aangevoerd als verklaring voor andere taalverschijnselen zoals het verschil tussen de volle en de gereduceerde pronominale vormen. De onbeklemtoonde, gereduceerde pronomina *me*, *we*, *je*, *ze* (versus *mij*, *wij*, *jij*, *zij*) zouden beperkt zijn tot de gemeenzzame stijl; de uitgebreide pronomina *gijlieden*, *zijlieden* (versus *gij*, *zij*) behoorden tot de hoogdravende en deftige stijl (Ten Kate 1723:I, 469-470).

De overeenkomst met de driedeling die al eeuwen binnen de retorica bestond, is evident: de zo geheten hoge, middelbare en lage stijl, die afhankelijk waren van de stofkeuze. Ten Kate geeft een taalkundige toepassing van die retorische driedeling en hij lijkt daarin uniek. Vergelijkbare gevallen in of buiten de Nederlandse context ben ik (nog) niet tegengekomen (Van der Wal 2002). We zien bij Ten Kate dus een inhoudelijke vervlechting van retorica en linguïstica.

5 In dat opzicht wijkt Ten Kate dus af van Verwer, die voor wetenschappelijke werken de middenstijl geëigend vindt.

Figuur 3: Aenleiding (1723).

Ten Kate vindt in zijn taalkundige toepassing enige navolging. Klaas Stijl wijst er in zijn grammatica op dat het gebruik van *me, ge, we, ze* in plaats van *mij, gij, wij, zij* correspondeert met de gemeenzame stijl (Stijl 1776:101, noot 68, onder verwijzing naar Ten Kate). Ook bij zijn behandeling van de bepaalde en onbepaalde lidwoorden, wijst Stijl (1776:80) op een verband tussen flexie en stijlniveau: 'De hier en daar onderscheiden buiging geeft aanleiding tot een minder of meerder verhevenheid of laagheid van stijl.'⁶ In Zeydelaars *Néederduitsche spraakconst* (1791) vinden we in plaats van een driedeling een tweedeling in 'gemeene stijl' en 'hoogdravende stijl'. Zo merkt Zeydelaar op dat we in de eenvoudige stijl *met een' magtig' Vorst* hebben tegenover *met eenen magtigen vorste* in de hoogdravende stijl (Zeydelaar

⁶ Merkwaardig genoeg betwijfelt hij (of zijn latere editeur Van Bolhuis) dat echter weer in een voetnoot, waarin hij flexieverschillen wil verklaren uit welluidendheid of uit meer of minder verouderd taalgebruik (Stijl 1776:81-82, noot 46).

1791:99).⁷ Ook in de *Rudimenta, of Gronden der Nederduitsche spraake uitgegeeven door de Maatschappij tot nut van 't algemeen* (Leiden: Mortier 1799), volgens het voorwoord van de schrijver een werkje bedoeld voor kinderen, is een passage te vinden waarin flexieverschillen worden gerelateerd aan 'twee wijzen van spreken'.⁸ Voorbeelden als *van een Kind, of eens Kinds; aan een Kind, of eens Kinds* (sic) geven aanleiding tot de constatering dat genitief en datief op twee manieren verboden worden (Rudimenta 1799:12; vet MvdW):

[...] de reden daar van is, dat wij in onze taal twee wijzen van spreken hebben, als eene *gemeenzame* en eene *deftige* of verhevene wijze; – **het dagelijks gebruik leert ons, als van zelve, de gemeenzame; en het leezen van goed opgestelde boeken leert ons den deftigen stijl.** –

De terminologie komt te zeer overeen om bij deze tweedelingen niet aan ontlening aan Ten Kate te denken. Kennelijk hebben zowel Zeydelaar als de auteur van de *Rudimenta* de hoogdravende stijl, die slechts gradueel verschilde van de deftige stijl, terzijde gelaten.⁹ De laatste auteur poneert de tweedeling met een opmerking over de **praxis**. Hij geeft namelijk een duidelijke aanwijzing over de manier waarop men zich die verschillende stijlen eigen kan maken: uit goede boeken leer je de deftige stijl, uit het dagelijks gebruik de eenvoudige of gemeenzame stijl.

3. Retorica en praxis: *gesunkenes Kulturgu?*

De tiende stelling bij Toine Braets *De klassieke statusleer in modern perspectief* (1984) luidde: 'Een slecht proefschrift kan gewoonlijk minder kwaad dan een slecht schoolboek, een goed schoolboek doet gewoonlijk meer goed dan een goed proefschrift.' De schoolpraktijk heeft Toine ook in zijn loopbaan aan de Leidse universiteit niet losgelaten. Het is daarom alleen al een goede zaak om in dit artikel na de relatie van de retorica met de grammatica en linguïstica, ook de relatie met de praxis aan de orde te stellen. Heeft de retorica ook doorgewerkt in de praxis van andere schoolboeken dan retorische werkjes? De mogelijke doorwerking in 'schoolboeken' wil ik verkennen voor de brief, in de *Rederijck-kunst* naast gesprek, boek en vertoog genoemd als 'werkterrein' voor de retorica.

Brieven uit vroeger eeuwen zijn voor historisch taalkundigen belangwekkend onderzoeksmateriaal zoals ik al bij een andere gelegenheid heb laten zien (Van der Wal 2006). Daarbij kun je ook de vraag stellen hoe scribenten in vroeger eeuwen brieven leerden

7 Ook elders gebruikt Zeydelaar de term 'verheven stijle', Ten Kates synoniem van de 'hoogdravende stijl' (Zeydelaar 1791:165).

8 Volgens het Bericht in het werk zelf is de *Rudimenta* een aanpassing van teksten van G. van Varik. Zie over de auteurskwesitie ook Noordegraaf (1975).

9 In Ten Kates *Aenleiding* vertonen de verheven en de deftige stijl soms dezelfde kenmerken tegenover de eenvoudige stijl. Vergelijk bijvoorbeeld de nominatief en accusatief *eene groote vrouwe* (of: *vrouw*) in zowel de verheven als de deftige stijl tegenover de eenvoudige stijl met *een' groote vrouwe* (Ten Kate 1723:337).

schrijven. Ruberg (2005) heeft de schrijfcultuur van de elite in de periode 1770-1850 onderzocht en zij komt tot de conclusie dat de elite vooral het briefschrijven van familieleden leerde en minder uit brievenboeken. De vraag blijft hoe dat ligt voor andere periodes en voor andere groepen in de samenleving. Dat is een vraag die hier niet beantwoord kan worden. Wel wil ik nagaan wat enkele veel herdrukte en gezaghebbende brievenboeken in de zeventiende en achttiende eeuw boden en in hoeverre de retorica er een rol in speelt, maar eerst iets over de brieftheorie in het algemeen.

In de brieftheorie wordt de brief regelmatig een 'sermo absentis ad absentem' genoemd, een gesprek dat een afwezige voert met een afwezige. Ook wordt de structuur van de brief behandeld, die er als volgt uit zou moeten zien (Plett 1975:17):

- *salutatio* (begroeting) met titulatuur
- *captatio benevolentiae* (poging om de gunst van de lezer te verkrijgen)
- *narratio* (verhaal)
- *petitio* (verzoek)
- *peroratio* (slot)

Plett merkt echter op dat dit schema, vooral bij de particuliere brief (*epistola familiaris*) vereenvoudigd kan worden. Terecht stelt hij dat onderzoek naar de wisselende inhoud van dit schema en in het bijzonder van de *salutatio* en de *peroratio* tot een 'Sozialgeschichte des Briefes' zou kunnen leiden (Plett 1975:18). Over welke periode we het ook hebben, begin en einde van een brief blijken bij uitstek de plaatsen van formulair taalgebruik, ook bij particuliere brieven. In door mij onderzochte brieven die in 1664-1665 werden geschreven aan manschappen op de vloot van De Ruyter, zien wij vaak aan het begin de volgende vier-slag:¹⁰

- ik laat u weten dat ik nog 'kloek en gezont' ben
- ik hoop dat het met u ook het geval is
- als het anders zou zijn, 'het waer mijn van harten leet'/variant: 'niet lief'
- dat weet Godt almachtich die een kenner/kender is van alle harten.

Ook aan het eind van de brieven vinden wij vaak in vrijwel identieke bewoordingen de groeten van afzenders, van allerlei familieleden, het wensen van een behouden vaart en 100.000, 10.000 of 1000 keer goede nacht. Vergelijkend onderzoek naar brieven uit verschillende periodes kan zicht geven op wijzigingen in die vaste patronen.

De brief werd niet altijd opgevat als een gesprek. Van den Berg heeft erop gewezen dat de twee lijnen in de brieftheorie, de Grieks-Romeinse brief/dialoog/gesprek-opvatting en de

10 Deze brieven zijn recent uitgegeven in Van Vliet (2007).

middeleeuwse brief/redevoering-verbintenis elkaar in de volkstalige brievenboeken in de loop van de tijd afwisselen: de brievenboeken uit de tweede helft van de zestiende eeuw hanteren ordeningsprincipes en stijlvoorschriften voor de redevoering, maar in de loop van de zeventiende en vooral de achttiende eeuw 'maakt men zich dan weer geleidelijk los uit deze rhetorische omarming en nadert men weer meer de Grieks/Romeinse briefconceptie' (Van den Berg 1978:7). Afgezien van die wisseling in brieftheorie speelt, naar mijn opvatting, ook de doelgroep een bepalende rol bij de inhoud van een brievenboek. Er is weliswaar een betrekkelijk uniforme presentatie van de briefinstructie in een gedeelte 'brieftheorie' en een gedeelte briefpraktijk (Van den Berg 1978:3), maar de omvang en diepgang kunnen erg verschillen. Het brieftheoretisch gedeelte kan uitvoerig zijn en een impliciete retorica geven zoals dat het geval is in de *Nederduytsse secretaris of zendbrieffscreyver* (1635) van de Amsterdamse stadssecretaris Daniel Mostart, waar de opbouw van een brief, verschillende manieren van spreken en stijlfiguren behandeld worden (Koning 1997:94-96). Het was dan ook met zijn vele voorbeeldbrieven een instructieboek voor beginnende secretarissen. Daarnaast waren er eenvoudiger en minder omvangrijke boekjes zoals Heyman Jacobi's *Gemeyne zeyndt-brieven*, W. Koolenkamps *Send-brieven* en B. Hakvoords *Gemene zend-brieven*.¹¹ De uitgebreide titels laten zien op welk publiek werd gemikt: Jacobi's werkje was 'profijteluyck voor de ouders, meesters ende kinderen, om te leeren brieven dichten, wel te leven, ende ordentelijck te schrijven', Koolenkamps *Sendbrieven* waren 'dienstig voor de jeugt / om door het lesen en schrijven der selver in hare school-leer-oeffeningen van jongs op een begrip te krijgen' en Hakvoords *Gemene zend-brieven* krijgen de toevoeging 'zo die in de duitse scholen van Nederland worden geleert [...] tot dienst van de leerbegerige jeugd in druk uitgegeven.'¹² Meesters en kinderen, jeugd en expliciet de lagere school: met deze boekjes komen we dus dicht bij de schoolpraktijk.

Voor de retorica betekent dit dat we veel beperktere voorschriften aantreffen. Zo gaat Jacobi vooral in op de vraag uit hoeveel delen een brief moet bestaan. Het zouden vier delen moeten zijn: *exordium* (of beginsel), oorzaak, verhoog en slot. Koolenkamp rept er niet over en Hakvoord hanteert de driedeling het begin, het verhaal en het slot. Dat men aan het begin de lezer gunstig dient te stemmen (*captatio benevolentiae*), vermelden zowel Jacobi als Hakvoord. Jacobi stelt dat de scribe in het derde deel, het betoog, bijbelse spreuken en gelijkenissen kan aanvoeren om zijn argumenten kracht bij te zetten. Hij geeft ook aan in welke toonzetting de brief moet beginnen, afhankelijk van de status van de geadresseerde. Wanneer de geadresseerde boven de schrijver staat, dan eerbiedig en ootmoedig, wanneer ze op

11 De oudst bekende druk van Jacobi's boekje stamt uit 1597. Het boekje werd vaak herdrukt en tot in de negentiende eeuw gebruikt, hoewel intussen in 1740 door W. Koolenkamp een gemoderniseerde versie was gemaakt (zie Buijnsters & Buijnsters-Smets 1997:38). Hakvoords werkje verscheen voor het eerst in 1696 of 1697 en werd in de achttiende eeuw herhaaldelijk herdrukt (zie Buijnsters & Buijnsters-Smets 1997:41).

12 Ik dank enkele gegevens over de drie brievenboekjes aan Tanja Simons, die deze boekjes heeft onderzocht als onderdeel van haar, door mij begeleide, masterscriptie over de brieven van Aagje Luytsen.

gelijke voet staan, dan beminnelijk, vriendelijk en wanneer de geadresseerde een lager geplaatst persoon is, dan stemmig en beleefd. Koolenkamp, die maar een pagina besteedt aan expliciete onderrichting, wijst erop rekening te houden met de hoedanigheid van de geadresseerde: je schrijft op een andere manier aan kinderen dan aan ouderen, op een andere manier aan edelen dan aan boeren. Hakvoord, die de meeste (ruim vijf) pagina's inruimt voor expliciete instructie, gaat vrij uitgebreid in op de manier van schrijven in relatie tot de status van de geadresseerde: aan hoger geplaatsten schrijft men nederig, beleefd en gediensstig in een **verheven stijl** met versieringen, aan een lager geplaatste in een **eenvoudige stijl**, kort, helder en vriendelijk en bij het schrijven aan iemand van gelijke stand hoeft men slechts te bedenken hoe men zelf aangesproken zou willen worden. Hooft, Vondel en 'andere brave Schryvers' kunnen als voorbeeld dienen, wanneer men in een **hoogdravende stijl** aan geleerden schrijft (Hakvoord z.j.:4). Aan eenvoudige personen die niet geleerd hebben, schrijft men duidelijk en helder 'met zuiver plat (= alledaags) Duits' in een **eenvoudige stijl**.

Gerichtheid op de status van de geadresseerde (het *aptum*) en de aangegeven stijlverschillen laten de doorwerking van de retorica zien. Dat is ook het geval bij Hakvoords advies om de stijl van een brief te laten overeenkomen met het onderwerp: over verheven zaken schrijft men in een deftige stijl. Zo zijn sporen van de retorica in de praktische brievenboekjes te vinden: tegenover de klassieke herkomst zien we nu *gesunkenes Kulturgut*. De richtlijnen in de boekjes betreffen brieven 'daer macgt aen hangt' (Jacobi 1645:Aij verso). In brieven aan goede vrienden hoeft men zich niet aan de richtlijnen te houden en kan men schrijven zoals men gewend is met elkaar te praten (Jacobi 1645:Aij verso): 'want de Brieven zijn niet anders te achten als een t'samen-spreking.' Hakvoord zit op dezelfde lijn: ook hij relateert de gegeven regels voor brieven aan vrienden en ziet een brief als een schriftelijk gesprek. De verdere schrijfinstructie komt in alle drie de boekjes in de vorm van reeksen voorbeeldbrieven, voornamelijk persoonlijke brieven. Er is weinig aandacht voor zakelijke correspondentie, wel voor brieven op rijm die voor speciale gelegenheden werden geschreven, zoals paasbrieven en kermisbrieven. Berijmde jubileum- of afscheidsbrieven zijn daaronder helaas niet te vinden. Was dat wel het geval, dan had zo'n brief een mooie afsluiting kunnen vormen van een artikel dat geschreven is uit waardering voor Toine Braet, die het belang van vrouwelijke retorica in het onderzoek en zeker ook in de onderwijspraktijk zo veel jaren uitstekend over het voetlicht heeft gebracht.

Bibliografie

- Berg, W. van den (1978). 'Briefreflectie in briefinstructie'. In: *Achttiende eeuw. Documentatieblad van de werkgroep achttiende eeuw*, 38, 1-22.
- Braet, A. (1984). *De klassieke statusleer in modern perspectief. Een historisch-systematische bijdrage tot de argumentatieleer*. Groningen: Wolters-Noordhoff. Diss. Leiden.

- Buijnsters, P.J. & L. Buijnsters-Smets (1997). *Bibliografie van Nederlandse school- en kinderboeken 1700-1800*. Zwolle: Waanders.
- Hakvoord, B. [z.j.; 1696/1697]. *Gemene zend-brieven, Zoo die in de Duitse scholen van Nederland worden geleert*. Amsterdam: De Groot.
- Jacobi, H. (1645). *Ghemeyne zeyndt-brieven / profijtelijck voor de ouders / meesters ende kinderen / om te leeren brieven dichten / wel te leven / ende ordentelijck te schrijven*. Hoorn: Willemsz.
- Kate, L. ten (1723). *Aenleiding tot de kennisse van het verbevene deel der Nederduitsche sprake*. Amsterdam: Wetstein. 2 dln. Facsimile-uitgave: J. Noordegraaf & M. van der Wal (eds). Alphen a/d Rijn: Canaletto, 2001.
- Klifman, H. (1983). *Studies op het gebied van de vroegnieuw nederlandse triviumtraditie (ca. 1550 – ca. 1650)*. Dordrecht: Foris. (Geschiedenis van de taalkunde 1).
- Kók, A.L. (1649). *Ontwerp der Neder-duitsche letter-konst*. Uitgeg., ingel. en van komm. voorz. door G.R.W. Dibbets. Assen: van Gorcum, 1981. (Studia theodisca 14).
- Koning, P. (1997). 'Hooft en Mostart. Een Nederduitse secretaris voor P.C. Hooft'. In: J. Janzen (red.). *Omnibus idem. Opstellen over P.C. Hooft ter gelegenheid van zijn driehonderdvijftigste sterfdag*. Hilversum: Verloren, 83-100.
- Koolenkamp, W. [z.j.; ca. 1740]. *Send-brieven*. Utrecht: Poolsum.
- Mostart, D. (1635). *Nederduytse secretaris oft zendbrieffschryver*. Amsterdam: Dirk Pietersz.
- Noordegraaf, J. (1975). 'De 'Maatschappij' en haar grammatici'. In: *De Nieuwe Taalgids*, 68, 121-124.
- Plett, H.F. (1975). *Einführung in die rhetorische Textanalyse*. 3. Aufl. Hamburg: Buske.
- Ruberg, W. (2005). *Conventionele correspondentie. Briefcultuur van de Nederlandse elite, 1770-1850*. Nijmegen: Van Tilt. Diss. Leiden.
- Rudimenta (1977). *Rudimenta, of Gronden der Nederduitsche spraake*. Leiden [etc.]: Mortier.
- Spiegel, H.L. (1584-1587). *Twe-spraak. Ruygh-bewerp. Kort begrip. Rederijck-kunst*. Uitgeg. door W.J.H. Caron. Groningen: Wolters, 1962; zie eveneens op URL: <http://www.dbnl.org>.
- Spies, M. (1993). '1 juli 1584: De Amsterdamse kamer De eglentier draagt de Twe-spraak vande Nederduitsche letterkunst op aan het Amsterdamse stadsbestuur'. In: M.A. Schenkeveld-van der Dussen [e.a.] (red.). *Nederlandse literatuur: een geschiedenis*. Groningen: Nijhoff, 177-182.
- Stijl, K. (1776). *Beknopte aanleiding tot de kennis der spelling, spraakdeelen, en zinteekenen van de Nederduitsche taal [...] vermeerderd met bijgevoegde Aanmerkingen [...] door Lambertus van Bolhuis*. Groningen: Oomkens.
- Verwer, A. (1783). *Schets van de Nederlandse taal. Grammatica, poëtica en retorica*. Naar de editie van E. van Driel vertaald door J. Knol. Met een fotomechanische herdruk van Anonymus Batavus' *Idea linguae Belgicae grammatica, poetica et rhetorica bezorgd door Everhardus van Driel, Leiden 1783*. Th.A.J.M. Janssen & J. Noordegraaf (eds). Amsterdam [etc.]: Stichting Neerlandistiek [etc.], 1996.

- Vliet, A.P. van (2007). *Een vriendelycke groetenisse*. *Brieven van het thuisfront aan de vloot van De Ruyter (1664-1665)*. Franeker: Van Wijnen.
- Wal, M.J. van der (1995). *De moedertaal centraal. Standaardisatie-aspecten in de Nederlanden omstreeks 1650*. Den Haag: Sdu. (Nederlandse cultuur in Europese context 5).
- Wal, M.J. van der (2002). 'Lambert ten Kate and eighteenth-century Dutch linguistics'. In: *Beiträge zur Geschichte der Sprachwissenschaft*, 12, 49-63.
- Wal, M.J. van der (2006). *Onvoltooid verleden tijd. Witte plekken in de taalgeschiedenis*. Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen. Oratie Leiden.
- Zeydelaar, E. (1791). *Néderduitsche spraakkonst ten dienste der Néderlandsche taalbeminnaars*. Amsterdam: Van Vliet.